

Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2019 № 975) www.economy.nayka.com.ua | № 12, 2021 | 30.12.2021 р.

DOI: [10.32702/2307-2105-2021.12.11](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.12.11)

УДК 94 (477.8) «1895 – 1917»

Л. Х. Тихончук,

д. держ. упр., доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності, Національний університет водного господарства та природокористування
ORCID ID: 0000-0001-6807-8232

С. П. Цецик,

к. пед. н., доцент кафедри вищої математики, Національний університет водного господарства та природокористування
ORCID ID: 0000-0001-7047-4197

Я. П. Цецик,

к. і. н., доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності, Національний університет водного господарства та природокористування
ORCID ID: 0000-0002-2527-2155

ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСУВАННЯ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ВОЛИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

L. Tykhonchuk

Doctor of Sciences in Public Administration, Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activity, National University of Water Management and Nature Management
S. Tsetsyk

PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Higher (Further) Mathematics, National University of Water Management and Nature Management
Ya. Tsetsyk

PhD in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activity, National University of Water Management and Nature Management

PECULIARITIES OF FINANCING BY LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN VOLYN EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE END OF XIX - EARLY XX CENTURY

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у багатьох населених пунктах Волинської губернії початкові навчальні заклади взагалі не функціонували і значна частина дітей залишалася неосвіченою. Аналогічна ситуація спостерігалася й в інших регіонах України. Це зумовлювалося відсутністю достатнього фінансування з боку органів влади. Частина початкових шкіл фінансувалися місцевими сільськими громадами. Паралельно з цим більшість вчителів початкових та церковнопарафіяльних шкіл не мали спеціальної педагогічної освіти, а церковнопарафіяльними школами керували священники, що впливало на рівень викладання дисциплін. Враховуючи ситуацію, що склалася, органи місцевого самоврядування вживали дієвих заходів щодо розширення мережі початкових навчальних закладів у регіоні. Ці процеси активізувалися після початку повноцінної діяльності земств на

Волині у 1911 р., а губернське та повітові земства й надалі продовжуючи субсидіювати навчальні заклади, що підпорядковувалися Синоду.

Формування мережі земських шкіл зустріло певну протидію з боку Волинської єпархіальної училищної ради, адже православний клір вбачав у них своїх конкурентів. Проте, незважаючи на наявність потужних впливів духовенства, багато сільських громад підтримували саме земські, а не церковнопарафіяльні школи. Це сприяло тому, що у регіоні поступово зростала кількість земських шкіл.

Ті навчальні заклади, що будувалися земством, мали підпорядковуватися Міністерству народної освіти. Органи місцевого самоврядування поставили собі за мету сформувати мережу початкових навчальних закладів таким чином, щоб охопити навчанням усіх дітей шкільного віку у регіоні, адже багато з них не мали змоги відвідувати навіть початкову школу й залишалися неписьменними. На основі неупередженого дослідження документів з'ясовано, що цей амбітний проєкт мав реалізовуватися впродовж кількох десятиліть, а на його здійснення органи місцевого самоврядування отримали значну позику.

Неупереджений аналіз документів дає змогу детально з'ясувати ключові напрями фінансування освіти органами місцевого самоврядування Волині та проаналізувати динаміку його різкого зростання після початку повноцінної діяльності земств у 1911 р.

In the late nineteenth - early twentieth century, in many settlements of the Volyn province, primary schools did not function at all, and a significant number of children remained uneducated. A similar situation was observed in other regions of Ukraine. This was due to the lack of sufficient funding from the authorities. Some primary schools were funded by local rural communities. At the same time, most primary and church teachers did not have special pedagogical education, and church schools were run by priests, which affected the level of teaching. Given the current situation, local governments have taken effective measures to expand the network of primary schools in the region. These processes intensified after the beginning of full-fledged activities of zemstvos in Volhynia in 1911. Provincial and county zemstvos began effective measures to expand the network of primary schools in the region while continuing to subsidize those educational institutions subordinate to the Synod.

The formation of a network of zemstvo schools met with some opposition from the Volyn eparchial school council, as the Orthodox clergy saw them as rivals, but despite strong clerical influence, many rural communities supported zemstvo schools instead of parish schools. This contributed to the fact that the number of zemstvo schools in the region gradually increased.

Those educational institutions built by the zemstvo were to be subordinated to the Ministry of Public Education. Local governments have set themselves the goal of setting up a network of primary schools to cover the education of all school-age children in the region, as many have not even been able to attend primary school due to the fact that they do not operate in all localities, and remained illiterate. An unbiased study of the documents revealed that this ambitious project was to be implemented over several decades, and they received a significant loan for its implementation.

Impartial analysis of documents makes it possible to find out in detail the key areas of funding for local self-government of Volyn education and analyze the dynamics of its sharp growth after the beginning of full-fledged zemstvos in 1911.

Ключові слова: земство; органи місцевого самоврядування; початкова школа; освіта.

Key words: zemstvo; local self-government bodies; primary school; education.

Постановка наукової проблеми. Відсутність комплексних наукових досліджень про роль органів місцевого самоврядування у фінансуванні початкових навчальних закладів на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. зумовлено тією обставиною, що дана проблема впродовж значного періоду не була об'єктом спеціальних наукових досліджень. Земства на Волині розпочали повноцінну діяльність лише у 1911 р. і саме з цього часу активізувалися процеси розширення мережі земських початкових шкіл, які фінансувалися губернським земством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи відсутність наукових праць із досліджуваної проблеми, нами під час підготовки статті використано архівні документи та матеріали періодичної преси досліджуваного періоду, в яких об'єктивно відображено особливості фінансування закладів освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Метою статті є дослідження ролі органів місцевого самоврядування у фінансуванні й розвитку закладів початкової освіти Волинської губернії у досліджуваній період.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. гостро постало питання реформування та розвитку мережі навчальних закладів, що було зумовлено зростаючими потребами суспільства. Аналізуючи ситуацію, що склалася у системі освіти, у своєму всепідданійшому звіті волинський губернатор Ф. Ф. Трепов інформував імператора, що після його призначення на цю посаду у 1896 р. він об'їхав усю губернію, зустрічаючись із представниками різних верств суспільства. Окремо акцентував увагу на ситуацію, що склалася в освітній сфері. Так у німецьких і чеських колоніях функціонувала розвинута мережа початкових навчальних закладів. Натомість корінні жителі мали одну школу на 1 500 осіб, які до того ж знаходилися далеко одна від одної. Щодо середніх навчальних закладів Волинської губернії, то там функціонували: 1 жіноча й 1 чоловіча гімназії, 3 прогімназії й 1 реальне училище. У Житомирській гімназії класи були переповнені, порушувалися санітарно-гігієнічні норми. У зв'язку з цим губернатор вважав за необхідне сприяти розширенню мережі середніх навчальних закладів та середніх технічних і сільськогосподарських навчальних закладів [10, 10-11]. Дещо пізніше, в іншому звіті імператору Ф. Ф. Трепов обґрунтовував доцільність здійснення керівництва освітою одним органом влади [10, 101]. Адже у досліджуваній період у Російській імперії навчальні заклади перебували у підпорядкуванні різних відомств – Міністерств народної освіти, внутрішніх справ, шляхів сполучень, Синоду Російської православної церкви (РПЦ) тощо. Відсутність єдиного центру керівництва закладами освіти, особливо середніми та професійними, зумовлювала різні підходи щодо вирішення ключових завдань.

Найбільша кількість навчальних закладів перебували під юрисдикцією Міністерства народної освіти (МНО) та Синоду РПЦ.

Отже, як бачимо, наприкінці XIX ст. на Волині ситуація у сфері освіти була складною, а для розширення мережі початкових і середніх навчальних закладів необхідно було знайти значні кошти, яких у краї не було.

У циркулярі міністра освіти наголошувалося, що згідно з штатним розписом гімназій, викладачам російської та стародавніх мов необхідно виплачувати особливу винагороду зі «штатних сум чи спеціальних коштів» навчальних закладів. За перевірку письмових робіт учнів викладачу гімназії виплачувати не менше 100 крб. на рік, шестикласної гімназії – 300 крб. на рік, у чотирикласних прогімназіях – 180 крб. на рік. Враховуючи ту обставину, що вчителі математики та фізики виконували «значну роботу з виправлення письмових завдань», зобов'язати встановити їм відповідну доплату [11, 2].

Фінансування навчальних закладів здійснювалося з різних джерел. Так, 26 вересня 1902 р. попечитель Київського навчального округу (КНО) отримав від МНО документ, в якому наголошувалося, що під час проведення реформи освіти «розроблялося питання про покращення матеріального становища осіб, що перебували на навчальній і виховній службі». А починаючи з 1903 р. планували на 20 % збільшити заробітну плату вчителям та вихователям середніх навчальних закладів, викладачам технічних, вищих спеціальних навчальних закладів, учительських інститутів і семінарій та міських шкіл по положенню 1872 р. Цю пропозицію МНО підтримав міністр фінансів, але це не стосувалося тих осіб, хто отримував «навчальну пенсію по службі» тощо [6, 129].

У досліджуваній період МНО значну увагу приділяло «нижчій школі», враховуючи її роль у розвитку освіти, а також підтримувало ініціативу земських, міських, сільських органів самоврядування про відкриття нових початкових шкіл за умови фінансування ними їх будівництва, придбання обладнання, ремонту тощо, а міністерство в свою чергу зобов'язувалося оплачувати працю вчителів. Середні навчальні заклади поділялися на 5 типів: державні, перебували на повному утриманні МНО; державні, що субсидіювалися громадськими організаціями та мали змогу коригувати навчальний процес; громадські, що мали субсидію від уряду й контролювалися ним; громадські, але без державної субсидії; приватні, які мали право вводити різноманітні навчальні програми [8, 3].

Сільські громади виділяли значні суми на фінансування сільських початкових шкіл. Так, у 1901 р. на утримання початкової школи у Новому Селі (Заславський повіт), де навчалася 90 учнів та 24 учениці й працювало 3 вчителів, місцева громада виділила 220 крб. [9, 2].

Отже, фінансування діяльності навчальних закладів відбувалося з різних джерел. Непоодинокими були випадки, коли початкові школи функціонували за рахунок фінансування лише сільських громад, але цих коштів ледве вистачало на заробітну плату вчителям.

Незважаючи на те, що на Волині земства не здійснювали повноцінної діяльності, проте створені земські управи по справам земського господарства, виділяли значні суми церковнопарафіяльним школам. Зокрема 24 листопада 1904 р. Волинська губернська земська управа по справам земського господарства інформувала Волинську єпархіальну училищну раду (ВСУР) про те, що губернський земський комітет 15 вересня 1904 р. прийняв рішення «надати допомогу церковнопарафіяльним школам» у 1905 р. розміром 103 500 крб., але за умови розподілу її по повітах «пропорційно чисельності сільського населення». Всі витрати мали здійснюватися лише після погодження повітових земських управ з повітовими відділеннями Єпархіальної

училищної ради. Одночасно відпрацьовували механізм «фактичного контролю за асигнованою допомогою церковнопарафіяльним школам» за погодженням з Єпархіальною радою. У зв'язку з цим, губернська управа просила надати інформацію про чисельність сільського населення у кожному повіті та кількість учнів церковнопарафіяльних шкіл [5, 4].

3 листопада 1904 р. Волинський губернський статистичний комітет надав інформацію, згідно з якою сільське населення розподілялося по повітах наступним чином: Житомирський – 261 030 осіб, Новоград-Волинський – 264 450 осіб, Острозький – 148 094 осіб, Заславський 171 066 осіб, Старокостянтинівський – 146 237 осіб, Рівненський – 202 207 осіб, Кременецький – 181 088 осіб, Ковельський – 180 193 осіб, Володимир-Волинський – 265 294 осіб, Дубенський – 170 697 осіб, Луцький – 203 752 осіб, Овруцький – 128 495 осіб [5, 4].

Враховуючи зазначені дані, губернська земська управа по справам земського господарства прийняла рішення надати фінансову допомогу церковнопарафіяльним школам: Житомирського повіту – 11 603 крб., Новоград-Волинського – 11 755 крб., Острозького – 6 583 крб., Заславського – 7 610 крб., Старокостянтинівського – 6 501 крб., Рівненського – 9 231 крб., Кременецького – 8 050 крб., Ковельського – 8 010 крб., Володимир-Волинського – 11 802 крб., Дубенського – 7 586 крб., Луцького – 9 057 крб., Овруцького – 5 712 крб. Загалом – 103 500 крб. [5, 4].

Названі вище суми з 1 січня 1905 р. мали бути перераховані у розпорядження повітових земських управ по справам земського господарства, а витратити їх дозволяли лише на «збільшення заробітної плати вчителям» та придбання навчальних посібників. Розподіл коштів по школах здійснювався «виключно» повітовою управою, яка ж і контролювала, на що витрачалася допомога церковнопарафіяльним школам [5, 5].

У зв'язку з тим, що губернський комітет по справах земського господарства окрім церковнопарафіяльних шкіл «призначив допомогу і школам», що були у «віданні» МНО, необхідно було визначити механізм «фактичного контролю за витратою коштів, призначених для допомоги школам обох типів». 4 жовтня 1904 р. такий механізм розробили і направили директору народних училищ Волинської губернії з проханням «представити на затвердження» попечителю КНО [5, 5].

Таким чином, губернське земство субсидювало церковнопарафіяльні школи, але різні повіти отримували неоднакові кошти. Це залежало від кількості учнів у кожному з них та чисельності населення. Субсидію дозволялося витратити лише на заробітну плату вчителям і придбання необхідних для ефективнішого навчального процесу шкільних посібників.

МНО уважно відслідковувало пожертви, які отримували навчальні заклади. У зв'язку з цим департамент загальних справ МНО звернувся до попечителя КНО про наявні неточності щодо пожертв, зобов'язавши керівників навчальних закладів надавати достовірну інформацію [2, 30].

Необхідно відзначити, що після початку повноцінної діяльності органів земського самоврядування на Волині між ними й повітовими Єпархіальними училищними радами спостерігалось певне протистояння. Так, 12 червня 1912 р. голова Дубенської повітової земської управи у відповідь на пропозицію повітового відділення ВСУР щодо спільного будівництва нових шкіл і «розширення приміщень існуючих церковнопарафіяльних» акцентував увагу на тому, що висланий земством у міністерство фінансів план має певні недоліки, оскільки передбачає зростання витрат на будівництво нових шкіл, а на розширення існуючих передбачалися незначні суми. Так на будівництво нових шкіл запланували витратити 65 550 крб., у тому числі асигнованих земством – 22 000 крб., допомога від МНО – 22 550 крб. та взяли певну суму у позику. Впродовж наступних 20 років планували витратити 1 308 706 крб. [3, 40].

У документі окремо було відзначено, що земство допомагало Духовному відомству і «несло долю матеріальної участі в утриманні церковнопарафіяльних шкіл Дубенського повіту», виділяючи їм субсидії, тоді як багато «старих земств» відмовилися від цього. Тому спільну участь з ВСУР у будівництві нових шкіл повітове земство вважало недоцільним. Виходячи з цих міркувань та враховуючи фінансову пропозицію, що перебувала на затвердженні у МНО, земство не мало змоги його змінити. Дубенська єпархіальна училищна рада мала зрозуміти, що спільна з земством участь у будівництві шкіл «протирічить тому прямому моральному обов'язку, який Молоде Земство повинно взяти на себе, виконуючи самостійно будівництво земських шкіл, являючись і прямим господарем їх». Свою позицію земство обгрунтовувало тим, що станом на 1912 р. лише у Волинській губернії не функціонувало жодної земської школи, а селяни на своїх сходах висловлювалися саме за земські школи, будівництву яких вони виявляли бажання допомагати. Тому голова повітової земської управи вважав «спільну з Духовним Відомством участь у справі побудови нових і розширення існуючих шкіл неприйнятною» [3, 40-41].

Отже протистояння, яке спостерігалось під час будівництва нових шкіл, між земством та ВСУР, було зумовлено тим чинником, що РПЦ боялася втратити контроль за діяльністю початкових шкіл у регіоні. Адже абсолютна більшість сільських шкіл підпорядковувалися ВСУР.

Відповідно до звіту повітового спостерігача у віданні Ізяславського повітового відділення Волинської єпархіальної училищної ради у 1910 – 1911 навчальному році знаходилася 161 церковна школа, розділена на три категорії: домашні школи, школи грамоти та церковнопарафіяльні [7, 3].

У повіті на 35 610 жителів, у тому числі й 5 014 дітей шкільного віку, функціонувало 60 шкіл грамоти. В них навчалось 2 358 учнів, з яких 96 – римо-католики. Взагалі не навчалось 2 664 дітей. Крім вчителів Закону Божого, які ними завідували, працювало 68 вчителів. Лише 25 шкіл мали частково придатні для навчання приміщення, інші – 35, розміщувалися «у тісних, холодних і сирих приміщеннях». Аналогічна ситуація була й у домашніх школах [7, 3].

Окрім названих вище, в Ізяславському повіті функціонувало 87 церковнопарафіяльних шкіл, де навчалось 5 228 учнів, у тому числі 123 – римо-католики та 74 – євреї. Взагалі не навчалось 7 385 дітей.

Щодо вчителів, то частина з них закінчила середні навчальні заклади, 5 – спеціальні, 24 – отримали звання вчителя «по екзамену».

Із 87 шкільних приміщень, придатними визнали лише 47, а інші 40 – не відповідали своєму призначенню. Кошти на їх утримання надходили з трьох джерел: допомоги Синоду, земської субсидії та громадських сум [7, 3].

Напередодні Першої світової війни у регіоні зростала кількість початкових навчальних закладів та водночас з реорганізовувалися існуючі, що призводило до закриття підготовчих класів. Відповідно до розпорядження попечителя КНО з 11 серпня 1913 р. Луцьке міське двокласне училище було реорганізовано у вищі початкові чоловіче й жіноче училища з одночасним закриттям підготовчого класу. У результаті цього місто втратило навчальний заклад, який готував до вступу у вищі початкові училища. У зв'язку з цим інспектор народних училищ, звернувся до міської управи, щоб вона замість підготовчого класу відкрила навчальний заклад, який би його замінив. Враховуючи, що у місті було складно знайти приміщення, що відповідало б вимогам, пропонувалося відкрити його у приміщенні новостворених закладів. У цьому випадку зменшувався фінансовий тягар на міський бюджет. На паралельне відділення закритого підготовчого класу потрібно було додатково лише 238 крб. 88 коп. Для його відкриття Міській управі потрібно було направити інспектору народних училищ відповідне клопотання [1, 1-2].

Волинське губернське у земських і міських справах присутствіє 12 вересня 1912 р. направило київському генерал-губернатору документ про те, що Овруцьке земство 14 липня прийняло рішення про введення загального навчання. Вони погодили складену попередниками шкільну сітку та прийняли фінансовий план її реалізації, доручивши земській управі порушити перед МНО клопотання про виділення з «шкільного будівельного фонду» для будівництва 188 шкільних приміщень фінансової допомоги у розмірі 663 тис. крб. терміном на 20 років та позику в сумі 680,6 тис. крб. [4, 2]. В Овруцькому повіті з 22 618 дітей шкільного віку лише 4 463 дитини (менше 1/5) мали змогу отримати початкову освіту. У зв'язку з цим, планували впродовж 10 років відкрити 188 шкіл на 330 комплектів, а впродовж 20 років збудувати для них приміщення. Для належного фінансування вищезазваних навчальних закладів потрібно було щорічно збільшувати фінансування освіти земством з 7 622 до 10 951 крб. В останній рік введення загальної освіти це мало складати 89 996 крб. щодо виплати відсотків та погашення боргу від 19 020 крб. на початку до 30 140 крб. у 1932 р. [4, 2].

Враховуючи викладене вище варто відзначили, що збільшення витрат земства на освіту призведе до зростання обкладання земським збором нерухомого майна на 3,7 %, що було «обтяжливим для населення» й не підлягало затвердженню. Тому було запропоновано повітовій земській управі доопрацювати даний фінансовий план [4, 2-3].

У поясненні до цього фінансового плану повітова земська управа наголошувала на тому, що його розробили на 20 років. Відповідно до Закону від 3 травня 1908 р. МНО надавало допомогу для утримання вчителів у розмірі 390 руб. на 50 дітей шкільного віку, включаючи заробітну плату вчителя не менше 360 крб. на рік, законовчителю – не менше 60 крб. на рік на 100 дітей. Її отримували ті земства, що зобов'язалися витрачати вивільнені кошти на утримання початкових училищ, будівництво, виплату додаткового утримання вчителям тощо [4, 16].

Згідно з Законом від 21 червня 1909 р. при МНО утворили «будівельний фонд» для позик і допомог на «будівельні потреби училищ відомства», визначивши дати завершення будівництва нових навчальних закладів у повіті [4, 16-19].

Таким чином, органи місцевого самоврядування напередодні Першої світової війни відіграли ключову роль у розвитку мережі початкових навчальних закладів на Волині. Паралельно з земствами у цьому активну участь брали й органи міського самоврядування.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. органи місцевого самоврядування відігравали важливу роль у розвитку мережі навчальних закладів у Волинській губернії, насамперед фінансуючи їх діяльність. Окрім шкіл, що підпорядковувалися МНО, вони також фінансували й церковнопарафіяльні школи. Після початку повноцінної діяльності органів земського самоврядування між ними й РПЦ спостерігалось певне протистояння у галузі розвитку початкової освіти, що було зумовлено амбітними планами земських діячів самостійно розвивати мережу навчальних закладів. Незважаючи на це, вони й надалі продовжували субсидіювати церковнопарафіяльні школи.

Список використаних джерел.

1. Державний архів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1130. Арк. 1-2.
2. Державний архів Волинської області. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 30.
3. Державний архів Житомирської області. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 40-41.
4. Державний архів Житомирської області. Ф. 161. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 2-19.
5. Державний архів Житомирської області. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4-5.
6. Державний архів Рівненської області. Ф. 215. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 129.
7. К. По губернии. Изяславский уезд. Церковно-приходские школы в цифрах. Жизнь Волини. 11 января. 1912. № 9. С. 3.
8. Местная хроника. Проект реорганизации школьного дела. Волинь. 1906. 28 января. № 24. С. 3.

9. Хроника Заславского уезда. Вольнь. 1901. 22 января. № 17. С. 2.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 442. Оп. 626. Спр. 20. Арк. 10-101.
11. Циркуляр министра народного просвещения попечителям учебных округов. Вольнь. 1901. 20 мая. № 110. С. 2.

References.

1. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archives of Volyn Region], F. 3. Op. 1 Spr. 1130. Ark. 1-2.
2. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archives of Volyn Region], F. 6. Op. 1 Spr. 81. Ark. 30.
3. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region], F. 147. Op. 1. Spr. 481. Ark. 40-41.
4. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region], F. 151. Op. 1. Spr. 15. Ark. 2-19.
5. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region], F.183. Op. 1. Spr. 1. Ark. 4-5.
6. Derzhavniy arhiv Rivnenskoj oblasti [State Archives of Rivne region], F. 215. Op. 1. Spr. 30. Ark. 129.
7. Jizn Volyini (1912), "In the province. Izyaslavsky district. Parish schools in figures", Jizn Volyini, vol. 9, p. 3.
8. Volyin (1906), "Local chronicle. School reorganization project", Volyin, vol. 24, p. 3.
9. Volyin (1901), "Chronicle of the Zaslavsky distric", Volyin, vol. 17, p. 2.
10. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], F. 442. Op. 626. Spr. 20. Ark. 10-101.
11. Volyin (1901), "Circular of the Minister of Public Education to the trustees of educational districts", Volyin, vol. 110, p. 2.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2021 р.